

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<https://hdl.handle.net/2066/214585>

Please be advised that this information was generated on 2020-11-26 and may be subject to change.

Wij zijn beter dan de anderen

CARL STERKENS

Op de vraag wie we denken dat wij zijn, luidt het antwoord kort en eenvoudig: wij zijn beter dan de anderen. Nu ja, niet altijd en niet in alles natuurlijk. Maar vaak en in het algemeen, en trouwens ook in veel bijzondere dingen, is dat toch wel het geval. Uiteraard. Anders zouden we niet willen behoren tot dat wij, en ons eerder aansluiten bij een zij. En als we met bepaalde dingen niet zo gelukkig zijn, nemen we er maar beter afstand van of moeten we ze veranderen. En dat nieuwe wij is dan natuurlijk beter dan het oude. Anders hadden we het beter bij het oude gelaten, toch?

Sociale identiteitstheorie

Ziedaar in slagzinnen een aantal inzichten die de zogenaamde sociale identiteitstheorie ons, en trouwens ook anderen, heeft bijgebracht. Deze omvattende theorie ontstond niet toevallig relatief kort na de Tweede Wereldoorlog en probeerde een antwoord te geven op de volgende, maatschappelijk belangwekkende vraag: hoe kunnen we verklaren dat de constructie van groepsidentiteit, hetzij nationaal, etnisch, cultureel of religieus, vaak samengaat met negatieve oordelen over anderen?

Het uitgangspunt van de sociale identiteitstheoretici was dus een eenvoudige vaststelling: aan de rafelige randen van identiteit zit soms heel wat ranzigheid. En die ranzigheid kan allerlei vormen aannemen. Enerzijds kunnen negatieve vooroordelen, wantrouwen, contactvermijding en zelfs manifest geweld uitdrukking zijn van een sterke groepsidentiteit. Anderzijds kunnen een eenzijdig positief zelfbeeld, vertrouwen voorbehouden aan groepsgenoten en exclusieve solidariteit met gelijkgezinden getuigen van een overtuigd collectief bewustzijn. In samenhang met deze vaststellingen ontstond een coherent geheel van premissen en hypothesen die in de daarop volgende decennia uitgebreid werden getoetst in sociologische studies en psychologische experimenten. Tot op de dag van vandaag worden de grondleggers van de sociale identiteitstheorie daarbij genoemd.

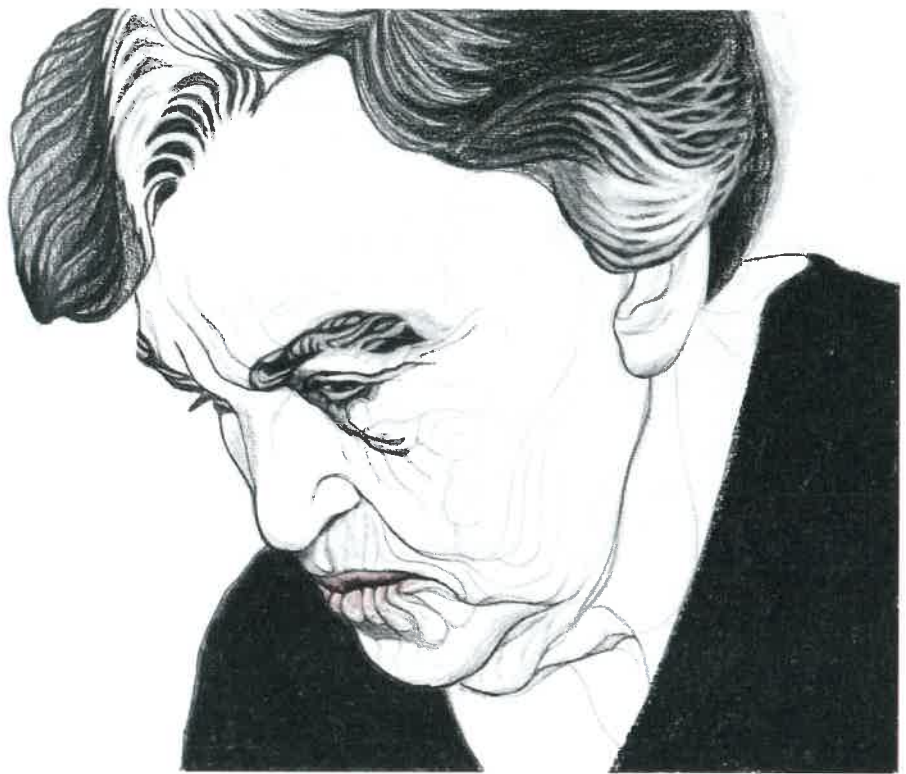
Het gaat om Henri Tajfel (1919-1982) en John Turner (1947-2011), maar ook om hun intellectuele voorgangers zoals Georg Simmel (1858-1918), Gordon Allport (1897-1967) en Lewis Coser (1913-2003), die veel inzichten al op andere manieren hadden geformuleerd. De belangrijkste vraag bleef echter steeds dezelfde: hoe komt het dat we denken dat wij beter zijn dan de anderen? Hoe is dit te verklaren tegen de achtergrond van het feit dat de meeste etnische, nationale of religieuze narratieven niet uitdrukkelijk tegen anderen zijn gericht en vaak zelfs expliciet oproepen tot solidaire relaties?

Het antwoord op deze vraag komt er kort op neer dat iedere vorm van identiteitsconstructie elementen van sociale inclusie en sociale exclusie omvat. Of men het nu wil of niet: identificatie met een groep leidt enerzijds tot saamhorigheid en anderzijds tot uitsluiting. Een nadere beschrijving van drie processen die we in sociale identiteitsvorming met elkaar combineren, maakt dat meer in detail duidelijk: sociale categorisering, sociale identificatie en sociale vergelijking. Alle drie kunnen ze worden geïllustreerd met de totstandkoming van de etnische, nationalistische of religieuze identiteit van individuen en groepen. Het gaat, met andere woorden, om denkprocessen van individuen die zich tot welk collectief dan ook verhouden, mede gedreven door de nood aan een positief zelfbeeld. Sociale categorisering, identificatie en vergelijking zijn daarbij slechts typologisch te onderscheiden, wat betekent dat ze elkaar overlappen en deels gelijktijdig plaatsvinden.

Sociale categorisering

Sociale categorisering duidt er allereerst op dat we van nature geneigd zijn om onze complexe sociale omgeving in groepen in te delen, op basis van zowel geobserveerde als toegeschreven kenmerken. Dat is wel zo gemakkelijk om het overzicht te behouden. We zien mannen en vrouwen in onze omgeving, ouderen en jongeren, mensen die het in sociaal en economisch opzicht goed hebben en mensen die het minder goed hebben. We zien ook binnenlanders en buitenlanders; autochtonen en allochtonen; eigen volk en ander volk; ongelovigen, christenen en moslims. Deze groepen ontstaan routineus door overeenkomsten binnen groepen en verschillen tussen groepen te beschrijven. Het waarnemen en toeschrijven van onderscheiden kenmerken aan groepen is essentieel om grip te houden op de complexe sociale werkelijkheid.

Die categorisering gaat vervolgens ook gepaard met twee fenomenen die betrekking hebben op de leden van de onderscheiden groepen. Binnen de groep waar we zelf toe (menen te) behoren, wordt relatief genuanceerd gekeken naar de kenmerken van de groepsleden. Overeenkomsten tussen de individuele leden van de groep worden gerelativeerd, terwijl interindividuele verschillen juist aandacht krijgen en worden toegelicht. Daar zijn we ook goed toe in staat, want we kennen de eigen groep met haar interne diversiteit immers het beste. De overeenkomsten tussen de individuele leden van de groep waar we níet toe behoren, worden daarentegen eenvoudig voor waar aangenomen en de interindividuele verschillen worden afgezwakt – als ze al worden waargenomen. Dit alles is niet noodzakelijk een kwes-

Rosemin Hendriks, *Zonder titel*, 2013, nero en pastel potlood, 29 x 35,2 cm

tie van onwil, maar in eerste instantie één van kennis, of juist het gebrek daaraan. Kortom, vooral de andere – etnische of religieuze – groep wordt als groep gezien, terwijl de eigen groep wordt bekeken als een gevarieerde verzameling van individuen die min of meer toevallig met elkaar van doen hebben. Henri Tajfel noemde dit de ‘depersonalisering’ of ‘dehumanisering’ van de out-group: vooral de andere groep is een groep; de eigen groep is eerder een collectief van individuen. Kijkend naar de toegeschreven kenmerken komt daar bovendien bij dat de hel toch voornamelijk de anderen zijn. Dat brengt ons meteen bij het tweede proces van identiteitsvorming: identificatie.

Sociale identificatie

Sociale identificatie heeft betrekking op de wijze waarop individuen hun zelfbeeld ontlenen aan het toebehoren tot een bepaalde groep en de waarde die ze aan dat toebehoren hechten. Om ons staande te kunnen houden in dit tranendal streven we meestal naar een positief zelfbeeld. Hoe valt het leven anders vol te houden? Uit simpel zelfbehoud proberen we tot groepen te behoren die we positief evalueren en reduceren we de identificatie met groepen waar we voornamelijk negatieve kenmerken aan toeschrijven, zelfs wanneer we feitelijk tot deze groepen behoren. Joris is katholiek, maar in zijn zelfbeeld wel van het verlichte en ruimdenkende soort. Aisha is moslima, maar uiteraard zelfbewust geëmancipeerd. Kortom, identificatie en contra-identificatie gaan hand in hand.

Voor het waardevolle in andere groepen kunnen we zonder zelfverloochening respect opbrengen en voor zover andere groepen afwijkende waarden en normen bepleiten, kunnen we er ons van distantieëren. Onze ambigue relatie met de kenmerken van de eigen groep wordt opgelost door interne differentiatie en partiële identificatie. Zo blijft het totaalplaatje positief. In sociale identificatie worden positieve stereotypes op zichzelf toegepast, terwijl contra-identificatie bestaat uit het verzet tegen de gegeneraliseerde kenmerken van de groepen waartoe men niet behoort of niet wil behoren. Op deze manier bevat sociale identiteit elementen van inclusie en exclusie, zo niet van personen en groepen, dan toch van de kenmerken die ze hebben. Volledige en volmondige identificatie en contra-identificatie gebeurt als het mogelijk is, onvolledige en partiële identificatie en contra-identificatie is wenselijk voor zover ze bijdragen aan een beter, dat wil zeggen gunstiger, zelfverstaan.

Sociale vergelijking

Sociale vergelijking die gunstig uitvalt, is een andere manier om tot een positief individueel of collectief zelfbeeld te komen. In sociale vergelijking worden de kenmerken van de eigen groep gunstig gewogen ten opzichte van de kenmerken van relevante andere groepen. We beschrijven dan de kenmerken van de eigen groep als beter, juister of waardevoller. De positieve stereotypes passen we toe op onszelf en de eigen groep, terwijl we de negatieve stereotypes verbinden met de leden van andere groepen.

Vooroordelen zijn het resultaat van specifieke relaties tussen groepen. Vandaar dat Nederlanders andere vooroordelen hebben over Duitsers dan Vlamingen, om een voorbeeld te noemen. Het gaat bij vooroordelen niet over de kenmerken van de groepsleden als zodanig, maar over de toegeschreven kenmerken in welbepaalde relaties. Of vooroordelen en conflicten de oorzaak of het gevolg zijn van groepsvorming is vanuit het perspectief van sociale vergelijking daarom slechts een theoretische vraag. Terwijl sommige, latente, conflicten minstens deels het gevolg zijn van sterk onderscheiden groepsidentiteiten, wordt tegelijkertijd het onderscheid tussen groepen bevestigd door het conflict. In het eerste geval frustreren tegenstrijdige of competitieve noden en belangen de relatie tussen groepen, totdat men zelfs de ander het licht niet meer gunt: het doel van oorlog is niet te sterven voor de eigen waarden en belangen, maar te zorgen dat de vijand voor de zijne sterft. In het tweede geval maken conflicten de identificatie en vergelijking mogelijk door de interne cohesie te versterken: geen betere remedie tegen interne meningsverschillen dan een gemeenschappelijke vijand.

Evenwichtsoefening

Is dit alles niet wat overdreven? Bent u meegesleept in retoriek? Ten dele wel. Want het hoeft niet noodzakelijk zo te lopen. Sociale categorisering, sociale identificatie en sociale vergelijking wijzen er slechts op dat sociale identiteitsconstructie werkelijk alles in zich heeft om tot onverdraagzaamheid te leiden. Het maakt er integraal deel van uit. De beschrijving van genoemde processen ontrafelen dan ook de grootste uitdaging van groepsidentiteit: behoud en ontwikkeling van substantiële eigenheid, met openheid voor anderen. De theorie geeft geen analyse of verklaring van solidariteit over de grenzen van sociaal toebehoren heen. Maar net zo min als men de wetten van de valversnelling mag verwijten dat ze niet verklaren dat het vliegtuig opstijgt, zo kan men de sociale identiteitstheorie niet verwijten dat ze niet verklaart hoe groepsidentificatie kan bijdragen aan solidariteit en medeleven met anderen. Daar was deze theorie immers niet voor bedoeld.

Er is geen recent boek over identiteit te vinden, of het bespreekt dit onderwerp met al dan niet gedegen discussie over bovenstaande processen. Kwame Anthony Appiah (2018), Alain Finkielkraut (2015), Francis Fukuyama (2018), Nathalie Heinich (2019) en Bart de Wever (2019): ze kennen hun klassiekers. Al deze recente aandacht voor identiteit beantwoordt meteen de vraag of dit thema nog wel van deze tijd is. De verregaande en voortgaande individualisering kan de indruk wekken dat de relevantie van sociaal toebehoren is afgenomen. Zijn we niet in de eerste plaats allemaal ons eigen unieke zelf geworden? Zijn sociale identiteit en daaraan verbonden groepsbelangen nog wel relevant?

De wereldwijde opkomst van politiek nationalisme, de vernieuwde opmars van economisch protectionisme, de heropleving van identiteitsgebonden (jongeren) groepen in Europa en de vergroting van het verschil tussen arm en rijk suggereren dat die laatste vraag wel degelijk bevestigend moet worden beantwoord. Sterke individualisering draagt voor sommigen mogelijk zelfs bij aan een vernieuwd ver-

langen naar een warme deken van identiteit. Niet noodzakelijk als een verzuchting over een verloren ideaal maar als een tegenbeweging, of vooruitlopend op de terugkeer van een slinger die haar amplitude, bijna, heeft bereikt. Er zijn ook parallellen in het religieuze domein. Nu het breed gedragen volksgeloof – katholiek of anderszins – op sterk verzwakte benen loopt, lijken de strikte religieuze groepen, die grote betrokkenheid en radicale keuze verlangen, juist goed te gedijen. Zelfs al staat hun omvang niet in verhouding tot de algemene afname van religiositeit, in deze context is de volgende vraag actueel en pertinent: hoe kan een verdraagzame groepsidentiteit tot stand komen?

Omdat we vooral de kenmerken generaliseren van diegenen die we slecht kennen, doen we er goed aan om in iedere vorm van communicatie of onderricht juist bij minder bekende tradities te wijzen op hun contingentie, interne dynamiek en interne pluraliteit. Nuance zal de cultivering van vijandsbeelden moeilijker maken en een antagonistische ontwikkeling van identiteiten ten opzichte van elkaar belemmeren. Het is ook beter dat de eigen kenmerken niet in steen worden gebeiteld, zodat er voldoende openheid is voor een voortdurende dynamiek van herdefiniëring en uitzuivering. In een veranderende omgeving kan het voor tradities fataal zijn om te blijven steken in verabsoluteerde waarheden en onaantastbare symboliek. Dit geldt zeker voor religieuze tradities voor zover ze het risico lopen om vast te rijden in clichés en dooddoeners, in plaats van te kijken naar hun oorsprong als een levende bron van zingéving. De identificatie met een groep hoeft geen onvoorwaardelijke zelfovergave te zijn, waarin iedere kritische stem wordt uitgeschakeld. Loyaliteit is pas mogelijk als de breuk wordt overwogen. En wat de sociale vergelijking betreft dienen de voor- en nadelen van iedere betrokkenheid goed geïnformeerd en met toereikende schakeringen te worden gewogen. Het is geen eenvoudige opdracht om deze evenwichtsoefening van identiteit en openheid te volbrengen. Het is zelfs wellicht niemand gegeven om daar voortdurend of volledig aan te voldoen. Slechts als we daarin slagen, zijn we écht beter dan de anderen. Of toch niet?

Carl Sterkens (1971) is universitair hoofddocent Pastoraaltheologie en Empirische Religiewetenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen. (C.Sterkens@ftr.ru.nl)